

## מחנה ד'

מאת

י. ידין

בגזרה שהוקצתה למשלחתנו<sup>1</sup>, נכללו: הצוק הדרומי של נחל-ערוגות; הצוק הצפוני של נחל-חבר; והצוק המזרחי, המחבר את שני הנחלים. בסך-הכל נבדקו כ-23 מערות ומקומות "דמויי-מערות", שלא נמצאו בהם שרידי-ישוב ברורים: 4 מערות בנחל-ערוגות, 1 בגזרה המזרחית, 4 בצוק הצפוני של נחל-חבר ו-14 מערות וכוכים בצוק הדרומי של נחל-חבר. הפעולה העיקרית בנחל-ערוגות הוקדשה ל"מערות-הפרס". לאחר מאמצים רבים וקשים הוכנס לכאן החייל אמציה שוחט. לא נמצא בה דבר, פרט לכמה סמרטוטים, שנאספו על-ידי הציפור בקנה.

נחל-חבר. עבודת-המשלחת התרכזת בעיקר במערה גדולה בצוק הצפוני של נחל-חבר (לוח כ"ה, 1), שנחפרה בשנת 1953 על-ידי משלחת, בראשותו של י. אהרוני<sup>2</sup>. מחמת גדלה הבלתי-רגיל של המערה וריבוי עיי-המפולת שבה

---

1. במשלחת השתתפו: סטודנטים של האוניברסיטה העברית — דוד אוסישקין (העוזר הראשי), דנה אביר, עדה ביהם ומנחם מגן; חברי קיבוצים — יוסי ברין (יפעת), זאב גולדברג (רמת-השופט), יהודה בן-יוסף (יסעור), יהודה גולני (בית-אלפא), אפרים חנון (בית-אלפא), מיכה לבנה (מעין-ברוך) בנימין לוי (יפעת), חיים ליפשיץ (רמת-השופט), יגאל מורג (סער), יוסף דורון (כפר-מסריק), שלמה זיידלר (כפר-מסריק), יורם ויטס (דליה), רמי מינס, יצחק מנדל (רמת-השופט) ופנחס פרוסקי (להבות-חביבה); אנשי חיל-ההנדסה — אלישע אלמסי, שרגא דן, אשר אוש-לק, משה שבתאי, סלומון בקרי, דניאל און, מימי כהן, חכים אברהם, אלברט יששכר ונתן אריאלי; חיילי הסירות והשירותים — יוסף קסטל, חגי רודנר, משה אורן, אמציה שוחט, יאיר שוחט, שאול סלע, חיים לוין, רענן זמיר, דוד שטיין, שמעון ברנר, בנימין קצון, יעקב אבדר, עמוס צוקר, חיים ארדיטי, דני מאוטנר, אמנון בלבן, צירלי לונקר, אורי ודיסלבסקי, עמירם שטיינברג, רוברט סלומון, עמנואל נוימאיר, נחום לוין, דוד תירוש, חגי אדם, שמעון לגסי ואהרן ורביץ.

2. מערה ה'—ר' (על-שום שני הפתחים המובילים אליה). ראה תיאורה בחוברת עתיקות, ג (תשכ"א) ובספרם של אהרוני ורותנברג: בעקבות מלכים ומורדים, תש"ך, עמ' 123 ואילך.

החלטנו לחפרה מחדש. בעזרת סולם-חבלים הגענו לפתחה המערבי של המערה (לוח כ"ה, 2). מכאן התקדמנו, דרך מנהרה נמוכה, שארכה כעשרה מטרים, לאולם הראשון (א'), שמידותיו הן כ-30×40 מטר, וגבהו — בין 15 ל-20 מטר. מכאן הגענו, דרך מנהרה נמוכה, לאולם השני (ב'), שאף הוא גדול במידותיו, וקרעיתו מכוסה גושים גדולים של מפולת-אבנים. מאולם זה עברנו לאולם השלישי (ג'), שהוא הגדול בשלשתם, ואף רצפתו מכוסה גושים גדולים של עיי-מפולת וזבל-עטלפים רב. עמקה הכללי של המערה מגיע ל-150 מטר, לערך. מבדיקת המערה ניתן להסיק, שגושיה-המפולת הגדולים מונחים בה ברובם עוד מלפני תקופת יישובה עלידי לוחמי ברי-כוכבא. להלן ניתן תיאור התגליות העיקריות ב"מערת-האיגרות", לפי סדר גילויין.<sup>3</sup>

## א. כוֹך־הקבורה 2

כוֹך זה, שנתגלה ביום השני לעבודת המשלחת, נמצא בקיר הימני (המזרחי) של האולם ג', מצפון לבליטה שבאמצעיתו, לערך. הכניסה אליו היא דרך סדק צר ומוארך, שניתן לעבור בו בזחילה בלבד (לוח כ"ו, 1). הסדק מוליך לכרך, שארכו כ-4 מ', רחבו כ-2 מ' וגבהו כ-2 מ'. הרצפה היתה מכוסה גושי אבן גדולים, בדומה לאלה שבאולם ג' עצמו, ועליהם היו מונחות אבנים סטנות יותר. הכוֹך הכיל קבורות משניות יחידות במינן, בשלושה ריכוזים: (1) מצד ימין נמצאו שלושה סלים מונחים זה על-גבי זה; התחתון שבהם היה קרוע ושכוב על צדו, ובו 2 גולגלות; עליו היה סל שלם, מונח על בסיסו, ובו 6 גולגלות חסרות לסת תחתונה; ואילו על סל אחרון זה היה סל שלישי, מונח על צדו, ובו מספר גולגלות, אף הן חסרות לסת תחתונה (לוח כ"ו, 2). (2) בקצה הרחוק של הכוֹך נמצא ריכוז של קבורות, שסתמו כוֹך קטן יותר. ריכוז זה היה בין הסלים, שנשטחו בצורת מחצלות. העצמות היו עטופות בחלקן בבדים שונים. (3) קבורת-יחיד, שהיתה מונחת על הרצפה באמצע הכוֹך. חלקי שלד וגולגולת נמצאו בתוך סל, שדפנותיו היו מרופדות עור. כל הקבורה היתה מכוסה לגמרי בבדים.

בדיקת הגולגלות והשלדים לא נשלמה, ואין עדיין אפשרות למסור דיין-וחשבון מפורט על מספר השלדים, גילם ומיונם. אמנם כבר עכשיו ידוע, 3. החומר החשוב והמגוון, שנתגלה על-ידי משלחת ד', לרבות איגרות ברי-כוכבא, יפורסם בספר מיוחד. עליכן ניתנת כאן סקירה קצרה בלבד על התגליות.

שכמה מן הגולגלות הן של ילדים ונשים. סקירה מפורטת על כל השלדים תפורסם בדיווח שבין הסופי עלידי ד"ר נתן.

כמות הבדים היא גדולה ביותר, והיא מכילה: קטעי בגדים, שקים ובדים גדולים וקטנים, שהם מלבניים בצורתם. על רובם יש דגמי פסים ודגמים גיאומטריים אחרים (לוח כ"ז). חלק מן הדגמים דומה לאלה, המופיעים על הבדים מדורא-אברופוס. בדיקת הבדים עלידי המכון לסיבים ומוצרי-יער של ממשלת ישראל העלתה, שהשקים עשויים מפשתן, ואילו הבדים בעלי-הדגמים הם מצמר נקי, ואין בהם כל חומר אחר. לציון מיוחד ראוייה קבוצת בדים מלבניים, שמידותיהם הן:  $50 \times 60$  ס"מ,  $70 \times 90$  ס"מ,  $75 \times 100$  ס"מ ו- $90 \times 120$  ס"מ. כל הבדים האלה מקושטים בשני פסים צבעוניים שווים ברחבם, הארוגים לרוחב הצד הצר. אולי יש לשער, שהם שימשו במקורם כ"מטפחות" לספרי-קודש<sup>4</sup>, בדומה לבדים, שנתגלו במערה 1 בקומראן (שבחלקם הם בעלי-דגמים)<sup>5</sup>. מתוך צביונה הכללי של הקבורה ניתן ללמוד, ששלדי המתים נאספו בעיקרם בבת-אחת והושמו בסלים ובין הסלים. לא מן הנמנע הוא, שהנקברים מתו מיתת-רעב לרגל המצור ששמו הרומאים על המערה, כפי שמעיד המחנה הרומאי שעל הצוק, שנתגלה ב-1953<sup>6</sup>. נראה, שבתקופה מאוחרת יותר נאספו השלדים עלידי פליטים, שגורלם של הלוחמים הללו היה ידוע להם. בשעת הקבורה נזקקו לכל חומר שמצאו במערה: סלים, בגדים, ואף מטפחות של ספרי-קודש. בקשר לכך כדאי לציין את דברי הגמרא: "אמר ר' זוטרא: מטפחות ספרים שבלו עושין אותן תכריכין למת-מצוה, וזו היא גניזתן" (מגילה כו, ע"ב).

הבדים טעונים חקירה ממושכת, אך כבר עכשיו ניתן לקבוע, שמבחינת כמותם, טיבם וזמנם מהווים הם ממצא רב-ערך להכרת האריגה בישראל בסוף המאה הראשונה ובראשית המאה השנייה לספה"נ.

### ב. מטבע בר-כוכבא

לרגלי פתח-המערה, על-גבי המדרגה הצרה שבין זקפת המערה והזקפה שמתחתיה, נתגלתה מטבע-ברונזה של בר-כוכבא. פנים: דקל והכתובת

4. כלים, כח, ד; כלאים ט, ג ועוד.

5. א. ל. סוקניק, מגילות גנוזות, סקירה שנייה, 1950, עמ' כא; *Qumran, Cave I*, לוחות IV—VII.

6. ראה אהרונ, הערה 2 למעלה.

"שמעון"; אחור: אשכול-ענבים והכתובת "לחרות ירושלם". מציאה זו הביאה לבדיקה נוספת של פתח-המערה, שכתוצאה ממנה נתגלה בו חץ מעץ, ובראשו תחוב עדיין ראשו המתכתי, בעל שלוש הפיות.

### ג. כלי-פולחן מנחות

בעקבות מציאת המטבע והחץ הציע אלוף פיקוד-הדרום להביא מגלה-מוקשים (לוח כ"ה, 1), שהופעל ביום שישי, 1 באפריל 1960, שבו הופעל גם גנראטור חשמלי, שהאיר את המערה ב-1200 ואט. פעולת מגלה-המוקשים הביאה לגילוי סל-נצרים, שהיה קבור כ-1/2 מטר באבק התחוח באולם א', כ-10 מטרים מן הכניסה ליד הקיר המערבי (השמאלי). הסל נמצא שוכב על צדו, כששתי ידיותיו מחוברות בחבל-נצרים, שנתמשך לתוך הסל (לוח כ"ה, 2). בסל נמצאו 19 כלי-מתכת, ארוזים יפה, ואלה הם (לוח כ"ט): 2 קערות גדולות; 12 פכים מגדלים שונים; מערכת של 3 מחתות לקטורת—גדולה, בינונית וקטנה; פִּטְרָה אחת ומפתח אחד. על-גבי חלק מן הכלים היו תבליטים של דיוקנאות מעולם הפולחן הרומאי, שחלק מהם הושחת במתכוון על-ידי פצירה (לוח ל'). עניין מיוחד עוררה הפאטרה, שידייתה עשויה בצורת ראש-איל, ובמרכזה תבליט מן המיתולוגיה היוונית (תטיס וטריטון). לא פחות מעניינת היא מערכת המחתות. המחתה היתה בשימוש פולחני בכל המזרח בתקופה הרומאית, ודמותה מופיעה על מונומנטים יהודיים אף יחד עם המנורה, האתרוג והלור לב? על-יסוד העובדה, שבשני צדיה של המחתה הגדולה, סמוך לידיה, נמצאו שני גביעים שטוחים ועגולים (לסממני הקטורת)—ניתן גם להסביר את שני העיגולים, המופיעים על כמה מן המחתות במונומנטים היהודיים<sup>7</sup>. המחתות הנדונות נועדו, כמובן, לצרכי הפולחן הרומאי, וידועות לנו כמה דוגמות מעין אלו מן המזרח התיכון ופומפיי. מערכת דומה ביותר, אף היא מורכבת משלוש מחתות—גדולה, בינונית וקטנה—נתגלה בחורן, והיא שמורה עכשיו במיטרופוליטן-מוזיאום בניו-יורק<sup>8</sup>. אפיים הפולחני של הכ"לים, מצד אחד, והשחתת הפרצופים, מצד שני, עשויים לשמש יסוד להנחה,

7. ראה מאמרו של י. נרקיס בחוברת: *JPOS*, 15, (1935), עמ' 14 ואילך.

8. שם, הלוח בעמ' 17, מספר 6.

9. *Gisela M.A. Richter, Greek, Etruscan and Roman Bronzes, The Metropolitan Museum of Art, New-York 1915, pp. 235-236*

שקבוצת-כלים זו נלקחה על-ידי לוחמי בר-כוכבא, כשלל מיחידה רומאית, והוטמנה בסל בקרקעית המערה. הכלים זהים, בדרך-כלל, עם כלי-הנחושת מאותו טיפוס, שמרכזה-התעשייה שלו היה בקאפואה שבאיטליה. בביקורו של מחבר סקירה זו בנאפולי ובפומפיי מצא עשרות כלים זהים לחלוטין, שצילומיהם יפורסמו, יחד עם הכלים הנדונים, בדין-וחשבון הסופי.

## ד. קטע מספר תהילים (לוח ל"ב, 2)

ביום ראשון, 3 באפריל 1960, בשעות הבוקר, נתגלה באולם א', ליד הקיר המערבי, כמה מטרים מצפון (פנימה) למקום גילוי הסל עם כלי-הנחושת, קטע-גוויל קטן ( $4 \times 5\frac{1}{2}$  ס"מ), ועליו מספר שורות מפרק טו של ספר תהילים וראשית פרק טז. בין סיום פרק טו לראשית פרק טז השאיר הסופר רווח של שיטה, דבר המעיד, שהחלוקה בין שני הפרקים במגילה הנדונה זהה לזו המקובלת. הואיל והמזמור כתוב חרוז מול חרוז ורווח קטן ביניהם, ניתן לקבוע, שרחבו המקורי של החלק הכתוב של הדף הוא 7.5 ס"מ. בהתאם לכך יש לשחזר את הכתוב:

|                         |                          |
|-------------------------|--------------------------|
| מ]י ישכן בהר קדשך]      | 1 [יהוה מ]י יגור באהלך   |
| וד]ובר אמת בלבבו]       | 2 [הולך ת]מים ופעל צדק   |
| וחר]פה לא נשא על קרבו]  | 3 [לא ע]שה לרעהו רעה     |
| ואת [יראי יהוה יכבד]    | 4 [נבזה] בעיניו נמאס     |
| כס]פו לא נתן בנשך]      | 5 [נשבע] להרע ולא ימר    |
| עשה [אלה לא ימוט לעולם] | 6 [ושחד על נקי] לא ל[ק]ח |
| [                       | 7 [מכ]תם לדו]ד           |

הנוסח והכתיב זהים לנוסח המסורה, פרט להשמטת תחילתו של הפסוק ג: "ולא רגל על לשנו". עובדה זו מעניינת ביותר, שכן תיבות אלו אין להן הקבלה במבנה המזמור. כתב הקטע הוא, כנראה, מאוחר במקצת מרוב כתבי המגילות הגנוזות, אך הוא קדום מזה שעל-גבי קטעיה-התנ"ך מימי בר-כוכבא, שנתגלו בוואדי-מורבעת. לפיכך ניתן לקבוע את זמן כתיבתו של ספר תהילים זה למחציתה השנייה של המאה הראשונה לספה"ג, ויש להניח, שהדבר חל כמה עשרות שנים לפני מלחמת בר-כוכבא.

## ה. מכתבי בר-כוכבא

ביום ראשון הנ"ל, סמוך לשעות-הצהריים, נתגלה בקצה הפנימי של אולם ג', סמוך לקיר המזרחי וכמה מטרים מצפון לכרך 2, מעין פיר, שהיה

מכוסה באבן. פיר זה (מספר 7) נתהווה בין גושי־אבן גדולים, שנשענו על הקיר המזרחי של המערה. הסדק העליון היה צר ביותר ונתמשך בעקלתון כלפי מטה, מקום שם נסתיים בחלל, שמידותיו הן  $80 \times 80$  ס"מ, בקירוב. בתוך הפיר נמצאו סכין־מתכת גדולה, פיקסיס־עץ קטן ומראה, ואילו על קרקעי־תו — נאד עשוי עור בהמה. הנאד הכיל מטפחת עם קשרים בקצותיה, שבהם היו אבנים וזרעונים שונים כנגד "עין הרע"; חבילה גדולה של צמר סרוק, בלתי־טווי, עטוף בפיסת בד־פסים, בדומה לממצא של הכוך 2; ומספר פקעות של חוטי־צמר מגוונים שונים. כמו־כן נמצאו שם פלך לטווייה, צלוי־חית מזכוכית וחפצים אחרים. בקרקעית הנאד נתגלה אגד עם פאפירוסים, הם איגרות ברכוכבא, שהיו עדיין קשורים בחוטים (לוח ל"א, 1), וכן טביעת־חותם על־גבי טין, שהיה דבוק לחוט. מבין הפאפירוסים בצבצו 4 לוחיות־עץ דקות עם סימני־כתב עליהן (לוח ל"א, 2). להלן נביא תיאור תכנה של חבילת הפאפירוסים, לפי סדר פתיחתם בירושלים עלידי גיימס ביברקראוט.

1. מכתב־העץ — ארבע הלוחיות (ששתיים מהן היו צמודות זו לזו) נתחברו ללוח־עץ אחד, שרחבו כ־17.5 ס"מ וגבהו כ־7.5 ס"מ. הלוח כתוב בשתי עמודות מימין ומשמאל. צדו האחורי חורץ בימיקדם למטרת קיפול, ובדרך זו הוא היווה מעין פינאקס. בעמודה הימנית כתובות תשע שורות, ואילו בשמאלית — שמונה. הן כתובות בדיו שנשתמרה יפה, פרט לכמה מקומות, שבהם ניטשטשו האותיות או נספגו בעץ מחמת קיומם של סיקוסים בעץ המקורי.

הנוהג של כתיבה על עץ היה רווח בכל המזרח, והוא נזכר תכופות אף במקורות חז"ל. המכתב, הכתוב ארמית, פותח במלים הבאות:

(1) שמעון בר כוסבה הנסי על ישראל

(2) ליהונתן ולמסבלה שלם.

מכתב זה הוא היחיד בין 15 המכתבים, שבו מופיע תארו המלא של ברכוכבא, והוא שונה בפרטי כתיבו ובנוסחו מתארו של ברכוכבא על המטבעות או בכמה תעודות השמורות בירדן. חילופי הסמ"ך והשי"ן מצויים אף בשאר המכתבים, באופן שכמה פעמים כתוב "כוסבה", ופעם אחת — "כושבה".

במכתב נדונים שלושה עניינים:

א) החרמת כמות חטים, שהיא קניינו של תחנון בן־ישמעאל, והעברתה באספליא לשמעון ברכוכבא. הנוסח הוא: "ותתנון יתהן באספליא". מלה זו, החוזרת פעמיים נוספות במכתב הנדון, נמצאת פעם אחת בלבד בספרות

חז"ל, היינו, בדברים רבה: "אמן יש בו שלש אספליאות: שבועה וקבלה ואמנה". כבר מזמן נקבע, שהיא התיבה היוונית ἀσφάλεια, שמשמעותה העי-קרית: "בטחון", "הבטחה", "התחייבות" וכיו"ב<sup>10</sup>. בר-כוסבה מאיים בהענשת יהונתן ומסבלה אם לא תבוצע הפקודה: "ואם לא כן תעבדון די מנכן פרענותא תתעבד". אף הודעה זו באה שנית בצורה דומה.

(ב) איום להעניש את כל אנשי תקוע ("כול גבר תקועי"), שיעסקו בתיקון בתיהם. ואף כאן נוסח הדברים הוא: "דמנכן אעבד ית פרענותה". הענשת התקועים נרמזת גם במכתב נוסף (ראה להלן).

(ג) הוראה לאסור אדם בשם "ישוע בר תדמריה" ושליחתו ב"אספליה" אל בר-כוסבה. הפקודה מזהירה את יהונתן ומסבלה, שלא יקלו ראש בעניין פירוק חרבו מעליו: "ולא תבסרון למחד ית סיפה די עליו".

המכתב חתום בידי "שמואל בר עמי". כתב החתימה אינו זהה עם כתב המכתב, ועל-כן יש להניח, שאחד מעוזריו של בר-כוסבה הוא שהכתיב את המכתב (ראה להלן, מכתב 8).

2. פאפירוס;  $13 \times 15.5$  ס"מ, כתוב ארמית — פלימפססט, שנשתמרו בו שרידי 8 שורות, בחלקן מן המכתב הקודם. המכתב פותח במלים: "מן שמעון בר-כוסבא ל....", ויש לשער, שאף הוא, כשאר המכתבים, היה מופנה אל יהונתן ומסבלה. בין השאר ניתן לקרוא בוודאות את התיבות הבאות:

וית כול ... די .... כתבת לכון ושלחת

לכון ..... [ואם ...?] לא תעבד ...

המכתב לא נשתמר במצב טוב.

3. פאפירוס מוארך;  $24 \times 8.5$  ס"מ — הוא לא נשתמר בשלמות בצדו השמאלי. במקורו הכיל כ-18 שורות קצרות, כל אחת בת שתיים או שלוש תיבות. המכתב פותח במלים: Ἰωνάθη καὶ Μασάβαλα χαίρειν (...τω) ונגמר בחתימת הכותב ובתיבה הרגילה ἔρχοσο, שהיא מקבילה בתכנה לסיום המכתבים העבריים והארמיים: "הוה שלם". המכתב, שד"ר ליפשיץ עוסק עכשיו בחקירתו, דן בשליחותו של אחד אגריפס, שהוטל עליו לדון עם יהונתן ומסבלה בעניינים שונים. כאן נזכרים, בין השאר, לימונים או אתרוגים (ראה להלן). מתוך מכתב זה למדים אנו את דרך היגוי של השם מסבלה:

10. וראה בהרחבה: S. Lieberman, *Greek in Jewish Palestine*, p. 8

מספלה. שם נדיר זה נזכר אצל יוסף בן־מתתיהו: μάβαλος (ואריאנט: μασάβαλος), כשם אביו של אחד הכהנים, חנן, שנהרג בידי שמעון בן־גורא<sup>11</sup>. מכתב מעניין זה יפורסם במלואו, יחד עם מכתב 6 (להלן), על־ידי ד"ר ב. ליפשיץ בדין־חשבון הסופי.

4. פאפירוס;  $8 \times 12$  ס"מ, ארמית — מכתב זה מכיל חמש שורות, והוא כתוב בכתב קורסיבי יפה וברור. הוא נשתמר, בדרך־כלל, במצב טוב מאוד. וזו לשונו:

- 1) אגרת שמעון בר כוסבה שלם
  - 2) ליהונתן בר בעיה דכל דאלישע
  - 3) אמר לך עבד לה והתשדר
  - 4) עמה ... בידה
- הוא שלם.

מכתב זה, המיועד ליהונתן לבדו, מכיל את שם אביו בצורה העברית: "בעיה"; במכתב אחר (ראה להלן) הוא נכתב בצורתו הארמית: "בעין". תכנה של הפקודה היה, כנראה, סודי ואלישע הוסמך למסור את הוראתו של בר־כוכבא בעל־פה ליהונתן, שנצטווה למלא אחר פקודותיו. למכתב זה נודעת חשיבות מיוחדת מחמת השימוש בתיבה "אגרת". אותו אלישע שוב אינו נזכר בשאר המכתבים. הפאפירוס הנדון הוא פלימפסט, ומתוך כמה אותיות, ששרדו מן המכתב הקודם, אפשר לקרוא: ... סב... , שייתכן שיש להשלימן: "כוסבה". במקרה זה היה הפאפירוס במקורו מכתב, שנשלח אל שמעון בר־כוסבה.

5. פאפירוס;  $26 \times 18$  ס"מ, עברית — פאפירוס גדול זה נשד תמר במצב גרוע ביותר וחסר בו כמעט כל חלקו הימני. מתוך שמות הכותבים נראים שרידי אותיות, שניתן להשלימן כ"יהונתן". לאחר שם זה באה התיבה: "הענגדין", היינו, אנשי עין־גדי. תיבה זו, המזהה את מקום מקבלי המכתבים עם עין־גדי, נדונה להלן בהרחבה בקשר למכתב 13. בפאפירוס זה אפשר לקרוא — בין השאר — את התיבות הבאות: "שהיו של הגואין".

6. פאפירוס;  $13 \times 8$  ס"מ, יוונית — השורות האמצעיות ניטש

11. מלחמות V, יג, א. מר א. מברך מחיפה, שהפנה את תשומת־לבי לכך, משער, שאולי אף מסבלה הנזכר במכתבים היה כוהן ידוע.

## מחנה ד'

טשו כולן. בראשית המכתב קרא מחבר הסקירה מיד לאחר התגלית:

Ἀνάτος Ἰωνάθη τῷ ἀδελφῷ χαίρειν

כלומר, המכתב נכתב עלידי חנן אל "אחיו" יהונתן. בשורה השנייה קרא מחבר הסקירה את שמו של בר־כוכבא:

Σιμων Χωσιβα

ד"ר ליפשיץ עוסק עכשיו בחקירתו של פאפירוס זה, וכבר עלה בידיו למצוא קשר בין המשפטים הנ"ל. בהתאם לכך תכנם הוא: חנן מוסר ליהונתן את פקודתו של בר־כוסבה, הדנה במשלוח אספקה ל"אחינו":

τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν

המכתב מסתיים במלים ἔρροσο ἀδελφε, היינו: "היה שלום אחי", נוסחה מקובלת בין אנשים חברי כת או קבוצת־לוחמים וכי"ב. יש לציין, שגם במכתב העברי (13) מכנה בר־כוכבא את הלוחמים בשם "אחים". חשיבותו העיקרית של מכתב זה היא, לפי שעה, שנשתמרה בו צורת הכתיב היווני של בר־כוסבא: χωσιβα (על כך להלן). המכתב יפורסם במלואו עלידי ד"ר ליפשיץ בדין־וחשבון הסופי.

7. פאפירוס:  $13 \times 9$  ס"מ, עברית — נשתמר במצב גרוע. צדו הימני חסר כמעט כולו. המכתב פותח בתיבות "משמעון בר....". במצבו המקורי הכיל המכתב כ־6 שורות, כל אחת בת 3 מלים, לערך.

8. פאפירוס:  $12 \times 7$  ס"מ, ארמית — המכתב נשתמר בשלמותו (פרט לקרע קטן בצדו השמאלי). הוא מכיל 13 שורות, כל אחת בת 5 מלים, בממוצע, וכן שתי שורות של חתימה. המכתב פותח בשורות הבאות:

(1) שמעון בר כשבה

(2) ליהונתן בר בעין

(3) ולמשבלה בר שמעון

(4) די תשלחון לית אלעזר

(5) בר חטה שוה קדם

(6) שבת

במכתב זה, בדומה למכתב 14 (ראה להלן), נכתב השם כוסבה בשי"ן. מתוכו למדים אנו אף על שם אביו של מסבלה, שמעון, ועל הצורה הארמית של שם אביו של יהונתן, שהיא: "בעין". מעניינת ביותר המלה "שוה", שהיא מופיעה, עד כמה שידוע לנו, רק פעמיים במקורות העבריים: (א) באקדמות — "יקבלון דין מן דין שוי דלא בששתא". (ב) בקטע ממדרש,

שפורסם על-ידי י. מאן, בצורה "שוה". וכבר עמד על כך ש. ליברמן, שתיבה זו זהה עם תיבה סורית ארץ-ישראלית ומשמעותה: מיד, ללא דיחוי<sup>12</sup>. להופעתה של המלה במכתבנו, כמה מאות שנים לפני המקורות הנ"ל ובמשמעות ברורה — נודעת חשיבות מיוחדת. המכתב מסתיים בחתימה הבאה: "שמעון בר יהודה, כתבה". אף לחתימה זו של אחד מעוזריו של בר-כוסבה יש ערך רב. אילו נתגלה מכתב זה במצב פגום בחלקו, ומכל החתימה לא היו נשארות אלא התיבות: "שמעון בר...". הרי אין ספק, שהיינו מעיזים לשער, שלפנינו חתימתו של שמעון בר-כוסבה עצמו. אולם לאור החתימה הברורה "שמעון בר יהודה" יש להטיל ספק בהשלמתו של מיליק לחתימת המכתב, שנתגלה בוואדי-מורבעת: [ש]מעון ב[ן] כוסבה נסיא ישראל<sup>13</sup>. מאחר ששום מכתב שברשותנו אינו חתום על-ידי בר-כוסבה עצמו — יש להניח, שחותם המכתב היה שמעון אחר, בדומה למקרה הנדון. מתוך העובדה, שכל אחד מן המכתבים נכתב בכתב-יד אחר, ניתן אף להסיק בבירור, שהמכתבים לא נכתבו על-ידי בר-כוסבא עצמו.

9. פאפירוס;  $5.5 \times 7$  ס"מ, עברית (?) — המכתב מקוטע ביותר. בשורה הראשונה נשתיירו בבירור האותיות: "...א ליהונתן", שניתן להש-לימן: "[שמעון בר כוסב]א ליהונתן". המכתב במקורו הכיל 5 שורות.

10. פאפירוס;  $6.5 \times 11.5$  ס"מ, ארמית — בלוי בחלקו. הוא כולל 4 שורות בכתב קורסיבי גס. כתוב במהירות. שתי השורות הראשונות הן:

(1) [שמע]ון לינתן (!) ולמסבלה

(2) [ש]לם די תנמרן ותשלחן למחניה.

כמדומה, שמשמעותו של הפועל "לנמר" ברורה, בהסתמך על הנאמר בפאה ג, ב: "המנמר את שדהו ושיר קלחים לחים", היינו, לקצור בשדה המנומר אותם חלקים, שכבר הבשילו, אף-על-פי ששאר השדה עדיין לח. מכאן יש להסיק, שמצב-האספקה במחנהו של בר-כוסבא היה חמור, ושבתחום פיקודם של יוהנתן ומסבלה היו שדות-תבואה (ראה להלן).

11. פאפירוס ארוך ושלם;  $9 \times 21$  ס"מ, ארמית — בחצי העליון כתובות עשר שורות, ואילו חלקו התחתון ריק. המכתב פותח במלים: (1) "שמעון בר-כוסבה ליהונתן בר בעין (2) ולמסבלה".

12. ליברמן, שם, עמ' 176—177.

במכתב זה נדונים הרבה עניינים חשובים: (א) נזכרים בו רומיה, היינו הרומאים, על דרך הכתיב, הנמצא אף בספרות חז"ל<sup>13</sup>. זוהי אפוא, עד כמה שידוע לנו, ההזכרה היחידה של הרומאים בתעודות ברכוכבא, הנוקטות, בדרך-כלל, בלשון "הגואים". (ב) ברכוכבא פוקד, בין השאר: "ותדברון ית תירסיס בר תינינוס ויתה עמכון די אנחנה צריכין לה". תירסיס היה, כנראה, נכרי, וייתכן ששיתף פעולה עם לוחמי ברכוכבא; ועל-כן מצוה ברכוכבא על יהונתן ומסבלה, שיביאוהו עמם<sup>14</sup>. ואפשר, כמובן, שהדברים אמורים באדם שנלקח בשבי. (ג) המכתב מסתיים בהזכרת: "רבנו בטניה בר מיסה", הזכרה, שנודעת לה חשיבות מרובה, שכן בעל התואר "רבנו" היה, ודאי, אישיות נכבדה ביותר. שמו אינו ידוע לנו משום מקור אחר, אף-על-פי שהשם בטניה זהה, ללא ספק, עם בטנית (אבא שאול בן-בטנית; בטנית בן אבא שאול בן-בטנית), בעוד שהשם "מיסה" זהה עם שם אחר, הכתוב בצורות שונות במקורות חז"ל: מישא, מיישא, מיאשא ומאישא וכן ר' מישא (דבה"א ת, ט). בשבעים: *μίσσα*. מחמת נדירותו של השם בטניה אפשר אולי ליחס את בטניה שלנו לאותה משפחה של בן-בטנית, שנזכרו למעלה. עניין זה טעון עיון נוסף.

המכתב מסתיים בברכה הרגילה: "הוו שלם".

12. פאפירוס;  $19 \times 9.5$  ס"מ, עברית—פאפירוס גדול זה כתוב לרוחב בשתי עמודות. רחבה של העמודה הימנית 12 ס"מ והיא מכילה 8 שורות. רחבה של העמודה השמאלית, המקוטעת בצדה השמאלי, כ-6 ס"מ והיא מכילה 6 שורות. מכמה בחינות זוהי האיגרת החשובה ביותר, הן בתכנה והן בלשונה. וזו לשון ארבע השורות הראשונות של העמודה הימנית: (לוח ל"ב, 1):

- (1) משמעון בר כוסבא לאנשי עינגדי
- (2) למסבלא [ו]ליהו[ג]תן ב[ר] בעין שלום. בטוב
- (3) אתן יושבין אכלין וש[ו]תין מן נכסי בית
- (4) ישראל ולא דאגין לאחיך לכול דבר.

בהמשך המכתב מצוה ברכוכבא לטפל במטען "משפינא <שא> שאצלכן

13. וראה שם, עמ' 179.

14. פרופ' מזור הפנה את תשומת-לבי לדברי דיו קאסיוס: "ונכרים רבים, שנמשכו אחרי מקסם השלל, עושים יד-אחת אתם" (התרגום לפי ש. ייבין, "מלחמת בר-כוכבא", עמ' 180).

ובמחזו". מתוך מכתב זה למדים אנו על כמה עניינים רבי-ערך. קודם-כל מסתבר, שמקום-ישיבתם של יהונתן ומסבלה, שעה שקיבלו את המכתבים (כלומר, קודם שברחו למערה שבנחל-חבר), היה בעין-גדי (וראה למעלה, מכתב 5). כאן שכנה מפקדתם לא רק בזכות נאות-המדבר שבמקום, אלא גם משום ששימש נמל (מחזו). יש להניח, שהספינה הנדונה הביאה תבואה מדרום ים-המלח ומעברו המזרחי. יוצא אפוא, שעין-גדי היתה נמל מרכזי לכוחות בר-כוכבא, ודרכה העבירו את התבואות לתוך ארץ-יהודה בתחום-שלטונם של יהונתן ומסבלה, שכלל גם (כפי שראינו למעלה; ועוד נשוב לכך להלן) את תקוע שעל גבול המדבר.

יש עניין רב במשפט-התוכחה, המעיד — כפי שמעידים גם שאר המכתבים — ששליטתו של בר-כוכבא על כוחותיו, לפחות בשלב הנדון, לא היתה מוחלטת, ובייחוד בתחום האספקה, שכוחותיו היו זקוקים לה באופן דחוף. 13. פאפירוס;  $9 \times 7$  ס"מ, עברית (?) — פאפירוס זה מקוטע ביותר ושרדו בו אותיות בודדות בלבד. בשורה הראשונה נותרו האותיות... סב... (כוסבה?).

14. פאפירוס ארוך;  $24 \times 10$  ס"מ, ארמית — בחלקו העליון כתובות 8 שורות, ואילו חלקו התחתון חלק (בדומה לפאפירוס 1). בחלק העליון פלימפסטט. נראים שרידים של כמה אותיות ביוונית. המכתב פותח בתיבות הבאות:

(1) שמעון בר כושבה ליהונתן

(2) ולמשבלא.

המכתב דן ב"כול אנש מתקוע ומתל ארזין (?)", שהם סרבנים, ומצווה על גיוסם (?). בר-כוכבא מאיים כאן, כפי שעשה גם באיגרת-העץ, בעונש, אם לא יישלחו הנ"ל: "ואם לא תשדרון יתהן ידוע יהוא לכן די מנכן אעבד פרענותא...". קריאת השם תל-ארזין (?) אינה ודאית, אך מן הראוי לציין בקשר לכך את תל-ארזא, הנזכרת ביבמות טז, ז.

15. פאפירוס רחב;  $22 \times 6$  ס"מ, ארמית — כולל חמש שורות בכתב קורסיבי ברור. יש עניין מיוחד במכתב זה הן מבחינת תכנו הכללי והן בשל הפרטים הטופוגראפיים, הכלולים בו. וזו לשונו:

- (1) שמעון ליהודה בר מנשה לקרית ערביה. שלחת לך תרי חמרין די תשלח
- (2) עמהן (תרי!) גברין לות יהונתן בר בעין ולות מסבלה די יעמרן
- (3) וישלחן למחניה לותך ללבין ואתרגין. ואת שלח אחרנין מלותך

- (4) וימטון לך הדסין וערבין. ותקן יתהן ושלח יתהן למחניה...  
(5) .....הוא שלם.

זהו המכתב היחיד, שאינו מופנה ליהונתן ולמסבלה, אלא לאדם בשם יהודה בר־מנשה, הנמצא בקריית־ערביה. בר־כוסבה שולח אליו שני חמורים לשם העברת שני אנשים אל יהונתן ומסבלה (שישבו, כידוע לנו, בעין־גדי), שיעמיסו עליהם, על החמורים, לולבים ואתרוגים וישלחו אותם אל יהודה בר־מנשה למחנה. כן מצווה בר־כוכבא על יהודה בר־מנשה לשלוח אנשים אחרים לסביבתו שלו, כדי שיביאו עמם הדסים וערבות. נוסף על כך פוקד בר־כוסבה על יהודה להתקין את אלה האחרונים. כמדומה, שהפקודה בדבר ההתקנה, שהיא מונח שגור בספרות חז"ל, מכוונת להפרשת המעשר. ופירוש הדבר, שבר־כוסבה אינו סומך על יהונתן ומסבלה, הנמנים עם "עם־הארץ", שהפרישו כהלכה את המעשרות מן האתרוגים, ועל־כן מטיל הוא תפקיד זה על יהודה. העובדה, שבר־כוסבה עצמו היה אנוס לשלוח ממחנהו שני חמורים להבאת ארבעת המינים, מעידה עד כמה דלים היו אמצעי־התחבורה בידי פקודיו ועד כמה לא היה בטוח, שאמנם ימלאו את מבוקשו, אם לא ישלח להם את אמצעי־התחבורה הדרושים.

ודאי הוטל על יהונתן ומסבלה לספק אתרוגים ולולבים, הואיל ואלה גדלו בעין־גדי. אישור לכך אפשר למצוא גם במכתב היווני 3, שנזכר למעלה. יש להסביר את הימצאותו של המכתב הנדון בצרור־המכתבים, שנשמר בידי יהונתן ומסבלה בכך, שבשעת משלוח החמרים צירף אליהם יהודה כאסמכתא את פקודתו של בר־כוכבא. וזו נשארה ברשותם.

על יהודה עצמו הוטל לספק את ההדסים והערבות מסביבתו, היינו, מאי־זור קריית־ערביה. מסתבר, שמקום זה היה בין סביבת ירושלים (או ביתר) לבין עין־גדי. בקשר לכך יש להזכיר, כהשערת הפרופ' ב. מזר, את שם מקום־הולדת המשיח, לפי האגדה שנשתמרה בירושלמי (ברכות פ"ב, ה"ד, דף ה, עמ' א) ובמדרש לאיכה א, טו (סי' נו)<sup>15</sup>. לפי אגדה זו, חרש יהודי אחד את שדהו וגעתה פרתו. עבר במקום ערבי אחד (חד ערביי<sup>16</sup>) ואמר לו להתיר את שורו ואת קנקנו, שהרי חרב בית־המקדש. לאחר שגעתה הפרה פעם שנייה — אמר לו לאסור את שורו וקנקנו, שכן נולד המלך המשיח.

15. וראה על הנוסחאות: יהודה קופמן, מדרשי גאולה, תש"ג, עמ' 291, 302.

16. כבוד נשיא המדינה, מר י. בן־צבי, הציע לראות ב"חד ערביי" לא ערבי,

אלא תושב של קריית־ערביה, והדבר צריך עיון.

לשאלת החורש לשמו ולמקום-הולדתו ענה לו, ששמו הוא מנחם בן-חזקיהו, והוא נולד ב"בירת מלכא דבית לחם יהודה" (נוסח הירושלמי). לפי נוסח המדרש: "בירת ערבא" במקום "בירת מלכא". פרופ' ש. קליין המנחם הציע לזהות את שני המקומות, בירת מלכא ובירת ערבא, עם שתי החורבות, חרבת-אל-בירה וחרבת-ע'ריב, שליד בריכות-שלמה<sup>17</sup>. מקום זה בקרבת הכפר ארטס, שהוא עשיר במעינות ובבוסתאנים, מתאים ביותר למקומה של קריית-ערביה, והוא אף נמצא ממש על הדרך המוליכה מביתר לעין-גדי, מצפון-מערב לתקוע.

המכתב נכתב סמוך לחג-הסוכות, ויש לשער, שהיה זה בסתיו של שנת 134 לספה"נ, שכן בסוכות של שנת 135 — אם נקבל את המסורת היהודית, שביתר חרבה בתשעה באב — כבר לא היה בריכוכבא בחיים.

### סיכום

רק לאחר השלמת עיבודו של החומר יהא בידנו להסיק את כל המסקנות מן התגליות במערת נחל-חבר בכלל, ומאיגרות בריכוכבא בפרט; ואולם כבר עכשיו אפשר להצביע על כמה עניינים רבי-ערך. מסתבר, שעין-גדי היתה אחד המרכזים החשובים במערכת המינהל האזרחי והצבאי של בריכוכבא; והיא זכתה לכך תודות למקומה המרכזי בחוף ים-המלח, לסביבתה הפורייה ועשירת-המים, לנמלה ולדרכים הנוחות יחסית, שהוליקו ממנה לירושלים. ממרכז זה חלשו יהונתן ומסבלה (האחרון היה אולי כהן?) על גזרה רחבה של חוף ים-המלח, ואף על חלק חשוב ממדבר יהודה מערבה, שכלל את תקוע. אולי אפשר לתחום את גבולם הצפוני בוואדי-מורבעת, ואילו את הדרומי — בסביבות נחל-צאלים. הואיל ובוודאי מורבעת מצא מקלט ישוע בר-גלגלה, שהיה "ראש מחניה", הרי יש להניח שמקום-מפקדתו, לפני שברח למערות-מורבעת, היה סמוך יותר לכאן. מתוך העובדה, שגם הוא נדרש — בהתאם למכתבו של בריכוכבא, שנמצא בירדן ולא פורסם עד כה<sup>18</sup> — לספק לבריכוכבא 5 כור חיטים, יש להסיק, שאף במקום ישיבתו היו שדות-תבואה.

אשר לגבולה הדרומי של הגזרה — מן הראוי לציין, שמתוך החומר, שנתגלה ב"מקור בלתי-ידוע" (ישראל), נמצא בירדן מכתב אל שמעון בר-

17. ספר הישוב, א, עמ' 11; ידיעות, ג, עמ' 109 ואילך.

18. J. T. Milik, *Supplements to Vetus Testamentum*, IV, p. 19.

כוסבה מאת שמעון בר־מתתיה<sup>19</sup>. בר־מתתיה מוסר לבר־כוסבה ידיעות על מחנות הרומאים, ומכאן יש להניח, שאף הוא היה כפוף במישרים לבר־כוסבה. מאחר שידוע לנו עכשיו, שחלק מן התעודות הנמצאות בירדן נתגלה בנחל־צאלים שבסביבת מצדה, הרי אפשר לשער, שמרכזו של בר־מתתיה זה היה בסביבה הנ"ל, לערך, ואולי במצדה. יש ברשותנו שמות של שלושה מפקדים, שקיבלו מכתבים מבר־כוסבה או שכתבו אליו, והם: ישוע בר־גלגלה בצפון; יהונתן בר־בעיה (ומסבלה) בעין־גדי שבמרכז; ושמעון בר־מתתיה, כנראה בדרום. מפקדים אלה הלשו, לפי המשוער, על הגזרה המזרחית, מסביבות יריחו עד הקצה הדרומי של ים־המלח. השערה זו טעונה ביסוס, ובוודאי ניתן יהיה להיעזר בנדון לאחר פרסום התעודות מוואדי־מורבעת ומן "המקור הבלתי־ידוע".

מכתבים אלה, שהיו שמורים בנאד־עור, הובאו למערה על־ידי יהונתן או מסבלה בשעת בריחתם לשם. כאן הוסתרו במיוחד בנאד, שהיה שייך לאשתו (?) של אחד מן השניים. יש להניח, שהמכתבים הועברו למערה לא מטעמי רגש, אלא משום ששימשו אסמכתות לביצוע פעולות־החרמה שונות על־ידי יהונתן ומסבלה. האסמכתות נשמרו עד "יעבור זעם", מתוך תקווה, שיבוא יום ויזקקו להן. סגנונם הכללי של המכתבים מעיד עליהם, שנכתבו בשלב האחרון של המלחמה, היינו, בשנים 134 ו־135. במיוחד מעניינת העובדה, שהם נכתבו בשלוש לשונות, בלא שתהיינה נהירות לנו הסיבות לכתובה בעברית במקרים מסוימים ובארמית — במקרים אחרים. לעומת זה יש לציין, שהאיגרות היווניות מטעם מפקדת בר־כוכבא אינן כתובות בגוף ראשון, בדומה לאיגרות העבריות והארמיות. דבר זה חל בבטחון על מכתב 6. אשר למכתב 3 טרם הוברר סופית שמו של כותב המכתב; לדעת ד"ר ליפשיץ היה זה בר־כוכבא; והדבר צריך עיון. ראויה להטעמה העובדה, ששלוש הלשונות היו שגורות בפי הלוחמים. כן יש לשים לב לכך, שכל אחד מן המכתבים נכתב ביד אחרת, אף־כי כולם כאחד כתובים בכתב הקורסיבי, שנתגלה לנו לראשונה מן הגלוסקמות, שהוא זהה עם הכתב שבתעודות מימי בר־כוכבא, שנתפרסמו על־ידי החוקרים בירדן. חשיבות מיוחדת נודעת למכתבים הארמיים, שכן הארמית השגורה בפי הכותבים זהה עם זו של תרגום אונקלוס, אך היא שונה מן הארמית המקראית.

19. שם, עמ' 21.

הארמית של המגילה החיצונית לבראשית והארמית התלמודית. אפשר יהיה, כמדומה, להסתייע בתאריכן המדויק של האיגרות לשם קביעת זמן חיבורן של התרגום הנדון.

לסוף יש לעמוד על שמו של בר־כוכבא. כבר מתוך המכתב ממורבעת למדנו, ששמו האמיתי היה בר־כוסבה (הנכתב במכתבינו בצורות שונות: כוסבה, כוסבא, כושבה); ומכאן, ששמותיו האחרים: כוכבא (במקורות הנוצרים) כוזיבא וכזובה (במקורות חז"ל) לא היו אלא כינויים לשבח ולגנאי. מתוך הכתוב היווני ניתן, כמדומה, להסיק, שהסמ"ך שבשמו היתה מונעת על־ידי חיריק.

יש לציין, שטביעת־החותם, שנתגלתה על־גבי הטיף, שחתם, כנראה, את אחד המכתבים, מכילה דמות אדם הנאבק עם אריה. מסתבר, שחותם זה היה בשימוש במפקדתו של בר־כוכבא; ואולי לא מקרה הדבר, שעל החותם, שנבחר להחתמת מכתביו, מופיע מוטיב זה דווקא, שהיה רווח בעולם הנכרי.

לשם קבלת תמונה מלאה יותר על האירועים, המשתקפים במכתבים, יש להמתין לפרסום התעודות מוואדי־מורבעת, שכבר הובטח לפני כ־8 שנים, ולפרסום התעודות מן "המקור הבלתי־ידוע", שכנראה לא תראינה אור־הדפוס בעתיד הקרוב. אנו מקווים לכלול בפרסום הסופי — יחד עם הדיון המפורט בבדים ובכלי־הנחושת — את כל ההקבלות למכתבי מערת נחל־חבר ("מערת־האיגרות"), העשויות להתגלות במכתבים ובתעודות מוואדי־מורבעת.